

II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА

УДК 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.26-34>

Смочко Наталія Михайлівна,
кандидат географічних наук, доцент,
<http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>

Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна,
e-mail: natazak@ukr.net

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОНОРОЗВИТКУ В ГЕОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРИ

Метою даної роботи є аналіз сучасних теоретико-методологічних підходів до вивчення територіальних систем монорозвитку в теорії суспільної географії.

Методика. В дослідженні використані загальнонаукові методи, зокрема аналіз, науковий синтез, аналітичний метод, методи порівняння та узагальнення.

Наукова новизна. В статті розкрито традиційні та інноваційні підходи до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі. При обґрунтуванні застосування підходів нами використано напрацювання вчених географів, що бралися ними до уваги при дослідженні складних систем. Визначено, що провідними і традиційними підходами у суспільно-географічних дослідженнях посідають історико-географічний (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий), які доцільно поєднувати з генетичним, за яким усі географічні явища розглядають як процеси, що мають свою генезу, динаміку, відмінності, закономірності просторового поширення. Для вивчення процесів системоформування важливе значення має комплексний підхід, що передбачає всебічний аналіз розвитку основних чинників формування сучасних соціально-економічних процесів у регіонах. Системний підхід дозволяє розглядати функціонування і розвиток територіальної моносистеми та її базових типів як систем територіальної організації суспільства на різних ієрархічних рівнях, розкрити їх цілісність і механізми, що забезпечують ефективне управління таким монорозвитком. При цьому нами встановлено, що не всі окреслені підходи складних систем можна використовувати для вивчення моносистем у такому вигляді у якому вони використовувалися раніше. Це пов'язано з тим, що при вивченні систем в ретроспективі застосування підходів було орієнтоване на аналіз структури досліджуваних об'єктів та на різноманітні процеси, які відбувалися між елементами досліджуваних систем. При дослідженні моносистем, дослідника повинно цікавити їх розвиток до біфуркаційних моментів і умови подальшого збереження моносистемності. Це означає, що традиційні підходи, такі як історико-географічний (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий) доцільно модифікувати, з метою адаптації для виконання цих завдань. Важливо використовувати й інноваційні підходи: кластерний (формування так званих мережевих структур), біхевіористський (пояснення територіальної ідентичності моносистеми), партисипативний (стратегічне планування територіального розвитку моносистеми). Тільки при поєднанні найрізноманітніших підходів можна буде отримати синергетичний ефект та сформувати синергетичний підхід, який дозволить передбачити додаткові вигоди при дослідженні моносистем і процесів їх функціонування.

Практичне значення. Результати даного дослідження сприяють глибшому суспільно-географічному розумінню процесів монорозвитку, їх генезису, особливостей їх протікання та дають можливість моделювати перспективний розвиток територіальних суспільних систем, досягати очікуваних результатів внаслідок довготривалої трансформації. Вони можуть бути використані для подальшого дослідження моносистем різного ієрархічного рівня, а також для розробки практичних рекомендацій та програм розвитку окремих монотериторій.

Ключові слова: методологічні підходи, територіальна система монорозвитку, монотериторія.

УДК 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.26-34>

Смочко Наталья Михайловна,
кандидат географических наук, доцент,
<http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>

Мукачевский государственный университет, г. Мукачево,
Украина, e-mail: natazak@ukr.net

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ МОНОРАЗВИТИЯ В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Целью данной работы является анализ современных теоретико-методологических подходов к изучению территориальных систем моноразвития в теории общественной географии. *Методика.* В исследовании использованы общенаучные методы, в частности анализ, научный синтез, аналитический метод, методы сравнения и обобщения.

Научная новизна. В статье раскрыты традиционные и инновационные подходы к выявлению и определения территориальной системы моноразвития в географическом пространстве. При обосновании

применения подходов нами использовано наработки ученых географов, брались ими во внимание при исследовании сложных систем. Определено, что ведущими и традиционными подходами в общественно-географических исследованиях занимают историко-географический (ретроспективный) и территориальный (геопространственный), которые целесообразно сочетать с генетическим, соответственно которому все географические явления рассматривают как процессы, имеющие свою генезу, динамику, различия, закономерности пространственного распространения. Для изучения процессов системобразования большое значение имеет комплексный подход, предусматривающий всесторонний анализ развития основных факторов формирования современных социально-экономических процессов в регионах. Системный подход позволяет рассматривать функционирование и развитие территориальной моносистемы и ее базовых типов как систем территориальной организации общества на различных иерархических уровнях, раскрыть их целостность и механизмы, обеспечивающие эффективное управление таким моно развитием. При этом нами установлено, что не все указанные подходы сложных систем можно использовать для изучения моносистем в таком виде в котором они использовались ранее. Это связано с тем, что при изучении систем в ретроспективе применения подходов было ориентировано на анализ структуры исследуемых объектов и на многообразии процессов, которые происходили между элементами исследуемых систем. При изучении моносистем, исследователя должно интересовать их развитие до бифуркационных моментов и условия дальнейшего сохранения моносистемности. Это значит, что традиционные подходы, такие как историко-географический (ретроспективный) и территориальный (геопространственный) целесообразно модифицировать с целью адаптации для выполнения этих задач. Важно использовать и инновационные подходы: кластерный (формирование так называемых сетевых структур), бихевиористский (объяснение территориальной идентичности моносистемами), партисипативное (стратегическое планирование территориального развития моносистемами). Только при сочетании различных подходов можно будет получить синергетический эффект и сформировать синергетический подход, который позволит предусмотреть дополнительные выгоды при исследовании моносистем и процессов их функционирования.

Практическое значение. Результаты данного исследования способствуют более глубокому общественно-географическому пониманию процессов моноразвития, их генезиса, особенностей их протекания и дают возможность моделировать перспективное развитие территориальных общественных систем, достигать ожидаемых результатов вследствие длительной трансформации. Они могут быть использованы для дальнейшего исследования моносистем различного иерархического уровня, а также для разработки практических рекомендаций и программ развития отдельных монотерриторий.

Ключевые слова: методологические подходы, территориальная система моноразвития, монотерритория.

UDC 911.3:30/33(477.8)

<https://doi.org/10.17721/2308-135X.2020.57.26-34>

Smochko Nataliia Mykhailivna,

Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor,
<http://orcid.org/0000-0002-2440-5737>

Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine,
e-mail: natazak@ukr.net

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE TERRITORIAL SYSTEM OF MONODEVELOPMENT IN GEOGRAPHICAL SPACE

The purpose of this research work is to analyze modern theoretical and methodological approaches to the study of territorial systems of monodevelopment in the theory of social geography.

Method. General scientific methods, including analysis, scientific synthesis, analytical method, methods of comparison and generalization were used in the study.

Scientific novelty. The article reveals traditional and innovative approaches to identifying and defining the territorial system of mono-development in the geographical space. In substantiating the application of approaches, we used the work of scientists and geographers, who took them into account in the study of complex systems. It has been determined that the leading and traditional approaches in socio-geographical research are historical-geographical (retrospective) and territorial (geospatial), which should be combined with genetic. According to which all geographical phenomena have been considered as processes that have their genesis, dynamics, differences, patterns spatial distribution. To study the processes of system formation, a comprehensive approach is important. It provides a comprehensive analysis of the development of the main factors in the formation of modern socio-economic processes in the regions. The system approach allows to consider functioning and development of the territorial monosystem and its basic types as systems of the territorial organization of a society at various hierarchical levels, to open their integrity and the mechanisms providing effective management of such monodevelopment. At the same time, it has been found that not all the outlined approaches of complex systems can be used to study monosystems in the form in which they were used previously. This is because in the study of systems in retrospect, the application of approaches was focused on the analysis of the structure of the studied objects and the variety of processes that took place between the elements of the studied systems. In the study of monosystems, the researcher should be interested in their development to bifurcation moments and the conditions for further preservation of monosystems. This means that

traditional approaches, such as historical-geographical (retrospective) and territorial (geospatial) should be modified to adapt to these tasks. It is important to use innovative approaches: cluster (formation of so-called network structures), behaviorist (explanation of the territorial identity of the monosystem), participatory (strategic planning of the territorial development of the monosystem). Only by combining a variety of approaches will it be possible to obtain a synergistic effect and form a synergistic approach that will provide additional benefits in the study of monosystems and the processes of their functioning.

Practical meaning. The results of this study contribute to a deeper socio-geographical understanding of the processes of monodevelopment, their genesis, features of their course and provide an opportunity to model the long-term development of territorial social systems, to achieve expected results due to long-term transformation. They can be used for further study of monosystems of different hierarchical levels, as well as for the development of practical recommendations and programs for the development of individual monoterritories.

Key words: methodological approaches, territorial system of monodevelopment, monoterritory.

Постановка проблеми. Категорія «територіальна система монорозвитку» є науковою категорією, що має своє індивідуальне змістовне навантаження, яке складається з цілої низки як широких загальнонаукових понять (територіальна система, розвиток, територія), так і з вузькоспеціалізованих специфічних термінів (монорозвиток, моносистема, моноутворення). Відповідно, потреба ідентифікації категорії та властивих їй відмінностей у теорії суспільної географії потребує застосування широкого кола методологічних підходів до її наукового обґрунтування з урахуванням специфіки географічного осмислення. Незважаючи на важливість формування територіальних систем на різних ієрархічних рівнях, до теперішнього часу процес монорозвитку територій та передумови утворення територіальних моносистем не знайшла свого відображення у фундаментальних дослідженнях суспільної географії, що пояснюється, з одного боку, новизною даного напрямку, з іншого – наявністю багатьох підходів до вивчення мономіст різними науковими школами, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями обґрунтування методологічних підходів до визначення територіальних систем в географічному просторі на різних етапах розвитку суспільної географії займалось багато відомих українських вчених географів, зокрема М. М. Баранський, І. М. Дудник, С. П. Запотоцький, О. В. Заставецька, С. І. Іщук, О. О. Любіцева, Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, М. М. Паламарчук, В. М. Петлін, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій, Л. Т. Шевчук та інші. У своїх працях кожен з цих вчених намагався удосконалити існуючі теоретичні підходи до визначення територіальних систем як суспільно-географічних систем загалом. Серед цих підходів виділялися історико-географічний, системний, територіальний, функціональний, синергетичний та інші підходи. Разом з тим, ці підходи практично не використовувалися для усвідомленого вивчення територіальних моносистем, відповідно перед нами стоїть завдання сформулювати підходи до їх визначення та дослідження. Вважаємо, що це визначення повинно відображати специфіку процесу монорозвитку територіальних суспільних систем. При цьому, ці підходи повинні об'єднувати як наявні розроблені раніше, так і нові підходи, які в загальній сукупності мали б окреслити трансформаційні процеси розвитку моносистем в сучасному геопросторі.

Метою дослідження є аналіз сучасних методологічних підходів до вивчення територіальних систем монорозвитку в теорії суспільної географії.

Вклад основного матеріалу. На певному етапі свого історичного розвитку територіальна організація суспільства характеризується індивідуальними просторово-часовими характеристиками й комбінаціями. В процесах територіальної диференціації відбувається формування нових геопросторових симплексів, що характеризуються монорозвитком, адже вони неподільні в географічному відношенні одиниці та завжди мають певне, тільки їм притаманне, геомісце. На нашу думку, саме з монорозвитку окремих елементів геопросторової (територіальної) організації суспільства починаються перетворення, що ведуть до трансформації структури самої геопросторової (територіальної) організації суспільства. При цьому слід зазначити, що територіальні системи в умовах монорозвитку виступають складними відкритими системами, що мають здатність до самоорганізації, саморозвитку, поряд з керованою просторовою організацією (цілеспрямованою управлінською діяльністю щодо розміщення, установлення взаємозв'язків, утворення інтегральних форм територіального зосередження видів людської діяльності).

Одним з провідних і традиційних підходів суспільної географічної науки, як зазначає О. Г. Топчієв, є *історико-географічний (ретроспективний) підхід*, який дозволяє розглядати досліджувані об'єкти в динаміці, тобто в історичній еволюції їх розвитку [14, с.183; 15, с.165]. Ще у своїх роботах М. М. Баранський [2] часто підкреслював, що вивчення економіко-географічних

категорій необхідно здійснювати кризь призму історичного підходу. На важливість використання даного підходу при дослідженні соціально-географічних об'єктів, процесів, явищ наголошував А. П. Голіков, який зазначав, що без аналізу історичного минулого важко і неможливо зрозуміти сучасне становище, зробити економіко-географічний прогноз на майбутнє, визначити причини і фактори, які зумовили виникнення того чи іншого об'єкта економіко-географічного характеру, вивчення стадій його розвитку до сучасного стану [3]. Як вважає В. В. Яворська історико-географічний підхід тісно пов'язаний з генетичним підходом, який передбачає аналіз причин і часу виникнення певних об'єктів і явищ, зміни їх функцій і структури під впливом множини факторів внутрішнього і зовнішнього характеру, в процесі їх розвитку [19, с.200]. Про важливість історико-географічного підходу також стверджували І. П. Герасимов (1955), О. М. Смирнов (1971), М. Т. Агафонов, С. Б. Лавров, Ю. Г. Саушкін (1973), М. Г. Лаппо (1976), С. Я. Нимнік (1984), О. Г. Топчієв (2005), Я. Б. Олійник, С. М. Шевчук (2012, 2013) та інші. Слід зауважити, що всі перелічені вчені у своїх працях не говорили про процеси монорозвитку територіальних суспільних систем, відповідно вони та підходи до їх визначення залишались поза увагою науковців.

В той же час саме історико-географічний підхід має бути в числі тих традиційних підходів які виділяються для окреслення територіальних моносистем. Але використання цього підходу для вирішення вказаної задачі має свої особливості. Ці особливості полягають в тому, що можна відслідкувати історичний розвиток моносистем в двох ракурсах в залежності від часової точки відліку і напрямку руху часу. Перший ракурс – коли ми беремо за точку відліку якусь дату в давні часи і прослідковуємо розвиток моносистеми до наших днів (*ретроспективно-сучасний аналіз*); другий – за точку відліку ми беремо теперішній час і робимо екскурс в зворотному напрямку (*сучасно-ретроспективний аналіз*).

Використання першого ракурсу дає можливість відслідкувати динаміку розвитку моносистеми і визначити часові зрізи на яких виникають точки біфуркації, тобто «часові місця», в яких спостерігається структура моносистеми і вона перетворюється в полісистему. Покажемо це на такому прикладі. В глибині віків виник сакральний об'єкт, який виконував функцію духовного розвитку населення. З плином часу при ньому виникла нова структура, наприклад недільна школа, де навчалася підростаюче покоління. Тобто з'явилася точка біфуркації – функціональне роздвоєння процесу монорозвитку, перехід через яку ускладнив структуру цієї сакральної моносистеми. Цю територіальну систему можна і надалі розглядати як моносистему, за умови, що освітня функція залишається не дуже розвиненою і другорядною. Але якщо освітня функція розвинеться до великих масштабів, то відбудеться її відбрунькування від основної моносистеми і утвориться нова моносистема з освітньою функцією як провідною. В результаті відбудеться біфуркаційне розшарування просторів. Яскравим прикладом є виокремлення з Греко-католицької церкви Католицького університету у м. Львові, який зараз розглядається як окрема моноструктура. Отже, використання *ретроспективно-сучасного підходу* дає можливість відслідкувати генезис біфуркаційних точок в процесі розвитку моносистеми. Другий ракурс дозволяє верифікувати монопроцесність динамічних змін в моносистемі.

Наступним традиційним підходом у вивченні територіальної моносистеми є *генетичний підхід*, застосування якого дозволяє зрозуміти їх генезис. Але і цей підхід при вивченні моносистем необхідно осучаснити. Це означає, що при дослідженні зародження моносистем треба передбачати вивчення траєкторії їх розвитку та виявляти коло проблем, які можуть негативно впливати на неї.

Удосконалення вимагає і використання *територіального (геопросторового) підходу* до дослідження територіальних систем монорозвитку. Вважаємо, що застосування цього підходу слід здійснювати узгоджено з методом генералізації, що дасть можливість розглядати монорозвиток як складний процес перетворень та ендегенних змін території, який зумовлений не лише її просторовими властивостями та можливостями, але і творчими здібностями, самодостатністю та самоідентифікацією суб'єктів моносистеми.

Процес територіального розвитку виступає не просто як спосіб оптимізації ресурсів, які вже відомі в межах досліджуваної моносистеми, але й як спосіб виявлення раніше невідомих ресурсів, і саме в цьому відношенні він є інноваційним. Ще А. Гіршман (Hirschman, 1986) [20] сформулював один з фундаментальних принципів територіального розвитку – виявлення прихованих ресурсів. Автор зауважує, що розвиток залежить не стільки від пошуку оптимальних комбінацій для даних ресурсів та факторів виробництва, скільки від виклику і залучення до цілей розвитку, ресурсів і здібностей, які приховані, розкидані або погано використані. Тому важливо при вивченні соціально-економічних процесів розвитку монотериторії застосовувати поглиблене дослідження ендегенних

процесів з метою максимального використання внутрішніх (природних, людських, культурних тощо) ресурсів конкретної території. Поділяючи твердження А. Гіршмана, вважаємо, що таке вивчення ендегенного потенціалу та виявлення «прихованих» ресурсів території дасть можливість адекватно оцінити потенціал розвитку моносистеми.

Таким чином удосконалення використання геопросторового підходу, яке дає можливість вивчити ендегенні резерви, дозволяє виявити в просторі ті моносистеми, які стають ареною для розвитку процесів глобалізації та регіоналізації. Таке виявлення вимагає врахування універсальних та унікальних властивостей простору, загальні та індивідуальні риси монотериторії, загальносвітові та місцеві інтереси суспільства. Отже, бачимо, що *ендегенний підхід* еволюціонує у неоендегенний. Безумовно його застосування вимагає поглибленого дослідження не лише ендегенних, але і екзогенних факторів монорозвитку (глобалізація, зовнішня торгівля, зовнішні інвестиції в територію, державна підтримка і допомога ЄС). *Неоендегенний підхід* дозволяє вивчити внутрішні фактори і механізми інноваційного розвитку моносистеми, спираючись на умови сучасних глобальних ризиків і можливостей, які здатні створити необхідні стартові умови зростання і підтримки його оптимальних темпів у довгостроковій перспективі.

Безумовно дослідження моносистем вимагає поєднання всіх названих вище підходів. Не випадково, О.Г. Топчієв зауважує, що геопросторовий підхід має поєднуватися з генетичним, за яким усі географічні явища розглядають як процеси, що мають свою генезу, динаміку, відмінності, закономірності просторового поширення [15, с.165].

Використання геопросторового підходу дозволить виявляти шляхи забезпечення розвитку окремих моноутворень та базових моносистем в цілому на основі їх раціональної спеціалізації, оптимальних динамічних просторових пропорцій виробництва і розподілу продукції, вдосконалення систем розселення, охорони природи і покращення навколишнього середовища в умовах просторової різноманітності, територіальних відмін (*хорологічна концепція*). При цьому кінцева мета в дослідженні моносистем – пошук шляхів та напрямів найбільш ефективного динамічного їх соціально-економічного розвитку та функціонування.

Для вивчення процесів системоформування важливе значення має застосування *системного підходу*, про що вказують у своїх дослідженнях Д.Л. Арманд (1975, 1988, 2002), М.Д. Гродзинський (1981), І.М. Дудник (2010), А. Дриккер (2002); К. Дьяконов (1998); С.І. Ішук (2002), Л.Б. Заставецька (2013), О.В. Заставецька (1997), В. Кифяк (2013), М.Д. Лесечко (2002), К. Немець (1997); Л. Немець, (2003); Я.Б. Олійник (2000), А.В. Степаненко (2000), Ю. Пузаченко (1983), Р. Пенгл (1979), С. Сонько (2003), В.Б. Сочава (1978), О.Г. Топчієв (1988, 2001), П. Хаггет (1968); Дж. Харвей (1971), О.І. Шаблій (1984, 2001, 2003), Л.Т. Шевчук (1997, 2001, 2003, 2007) та інші.

Використання системного підходу при дослідженні територіальних моносистем вимагає застосування не тільки аналітичного підходу (спрямованого на поділ цілого на частини та дослідження кожної з них окремо), а й цілісного підходу, який передбачає дослідження моносистеми в єдності всіх її частин. Ефективність системного підходу залежить від характеру застосовуваних загальносистемних закономірностей, що встановлюють зв'язок між системними параметрами моносистеми. Варто зауважити, що всі елементи моносистеми утворюють певну структуру, яка є досить стійкою, формується в залежності від головної функції системи, що відображає її внутрішньо-системну адаптацію в сучасному геопросторі.

Всі географічні системи, у тому числі і моносистеми, обмінюються із зовнішнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, внаслідок чого відбувається їхня взаємна адаптація. У цьому процесі моносистема діє таким чином, щоб зберегти свій стан в межах гомеостазу. Якщо ж ресурсів моносистемі не вистачає для підтримання внутрішньої динамічної рівноваги, вона змінює структуру і перебудовується, пристосовуючись до зовнішнього середовища. Яскравим прикладом слугує утворення моноосвітніх локалітетів, що відбувається в межах реформи децентралізації влади в Україні та передбачає процес переформатування малокомплектних шкіл в опорні заклади освіти або їх філії з виконанням функції початкової школи, відповідно до сучасного нормативно-законодавчого забезпечення України [13].

Системний підхід дозволяє розглядати функціонування і розвиток територіальної моносистеми та її базових типів (промислової, аграрної та рекреаційної моносистем), як системи, що містить сукупність взаємопов'язаних елементів (підсистем, компонентів), має вихід (мета монорозвитку), вхід (матеріально-сировинну основу, ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем (під яким слід розуміти, відмежовані від системи об'єкти і явища, з якими вона певним чином взаємодіє) і зворотний зв'язок. Відповідно, важливим напрямком системного вивчення

територіальної моносистеми є дослідження її структури, бо саме «структура забезпечує стабільну, впорядковану організацію системи, що визначається функціями та типами зв'язків, які у ній переважають» [4; с.69], тобто «структура завжди функціонує, функціональна» [16; с.309].

Специфіка територіальних моносистем полягає в тому, що їх межі (границі) не завжди збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць в яких вони розміщені. Відповідно, якщо розглядати моносистему як конкретний вид реальності, то вона характеризується постійною рухливістю в просторі, як результат – в її межах відбуваються зміни. Послідовний набір станів моносистеми визначає її поведінку та життєдіяльність, що може вказувати на її розвиток або, навпаки, занепад, оскільки на стан моносистеми впливають різні чинники.

Методологічною специфікою системного підходу є його спрямування не лише на пізнання суті територіальних моносистем як систем територіальної організації суспільства на різних ієрархічних рівнях, розкриття їх цілісності і механізмів, що їх визначають, а передусім на розробку засобів, що забезпечують ефективне управління таким монорозвитком [4; с.69]. Відповідно, для раціоналізації управлінської діяльності та просторово-компонентного проектування моносистеми значення системного підходу зростає в міру посилення необхідності врахування нових реалій, з якими зіштовхуються компоненти моносистеми у сучасних реаліях.

Для вирішення важливих завдань функціонування моносистем необхідним є розроблення програм та інструментів їх реалізації із застосуванням процесу ранжування цілей (*програмно-цільовий підхід*).

Структуру територіальної системи, як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у різних аспектах, найважливішими з яких є компонентно-функціональний і територіально-функціональний [10, с.69].

Застосування *компонентно-функціонального підходу* досить ґрунтовно розкрито в працях Г. П. Балабанова, О.П. Ващенко, М.І. Долішнього, Л.Б. Заставецької, О.В. Заставецької, Ф.Д. Заставного, В.П. Нагірної, Я.Б. Олійника, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, В.А. Поповкіна, В.В. Стецького, О.І. Шаблія та інших при вивченні компонентної (галузі господарства і зв'язки між ними) та територіальної (просторові складові і зв'язки між ними) структури господарства України. На наш погляд застосування компонентно-функціонального підходу є специфічним при дослідженні моносистем. Оскільки він дає можливість виокремити різні ланки в моносистемі, але при цьому ці ланки мають виконувати одну й ту ж саму функцію. Наприклад, при дослідженні територіальної освітньої моносистеми будемо виділяти і аналізувати ланки з різними освітніми рівнями в моносистемі, а саме: дошкільна освіта; початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; вища освіта. При цьому досліджуються не тільки компоненти (ланки) моносистеми (в даному випадку – освітні рівні), але й закономірні співвідношення і системоформуючі вертикальні та горизонтальні взаємозв'язки між ними (наприклад, вища освіта здійснюється на базі повної загальної середньої освіти), з метою отримання більшої кількості інформаційних даних про стан підсистем (ланок), що входять до складу моносистеми, її зовнішні зв'язки. Кожному компоненту відповідають певні обслуговуючі і доповнюючі елементи, які є другорядними і підсилюють провідну функцію та в сукупності формують відповідні функціональні та інфраструктурні блоки моносистеми (наприклад в межах рівня вищої освіти встановлюються освітні рівні та ступені: бакалавр, магістр, доктор філософії, доктор наук).

Вивчення зв'язків і відношень між компонентами і територією моносистеми доцільно досліджувати в базових моносистемах різного таксономічного рангу застосовуючи *територіально-функціональний підхід*. Як зазначає Л. Б. Заставецька, саме завдяки зв'язкам і відношенням між елементами підсистем їх мережа перетворюється в систему, властивості якої визначаються не просто сумою властивостей компонентів, а інтегративними властивостями [4, с.70]. Ми вважаємо, що до найважливіших властивостей моносистеми відносяться: відношення території (положення і функції моноутворення), які забезпечують самостійне функціонування і розвиток окремих типів монотериторій. Територіально-функціональний підхід показує, як розміщуються компоненти моносистеми в різних типах територіальних утворень (міські, сільські, об'єднані територіальні громади) і як формуються різні територіальні їх поєднання. Цей аспект відображає територіальні особливості формування і функціонування моносистеми: геопросторову організацію; організацію середовища життєдіяльності; забезпечення добробуту та якості життя; саморозвиток; самоврядування; відтворення населення.

При дослідженні моносистем все більшої ваги набуває *синергетичний підхід*, який передбачає виявлення додаткових переваг в моносистемі, при здійсненні процесів, що відбуваються в її межах, та базуються її внутрішніх та зовнішніх зв'язків, що базуються «на нелінійних засадах причинності» [4, с.71]. Нагошуємо, при цьому моносистема повинна розглядатись як відкрита система, що має здатність до самоорганізації. Синергетичний підхід передбачає міждисциплінарність у вивченні територіальної системи в умовах монорозвитку та її закономірностей, що лежать в основі самоорганізації та саморозвитку моносистеми. Використовуючи закон подібності систем, констатуємо, що моносистемам притаманні загальносистемні властивості: відкритість, нелінійність динаміки поведінки; випадкове відхилення величини, від її середнього значення, внаслідок внутрішніх та зовнішніх впливів (флуктуація); зміщення системи від точки рівноваги, нестійкість моносистеми (біфуркація); кооперативність (корегентність).

Враховуючи, що усім системам властива стійкість, до того часу, поки кількість енергії постійна або при її нестачі частина енергії поступає ззовні. Згідно закону подібності систем, ця характеристика притаманна і моносистемам. При зміні зовнішніх зв'язків (керуючого параметра) може виникнути біфуркаційний стан в середині складових її підсистем. Це може привести до порушення загальної монофункціональності системи, що вимагатиме дієвих заходів для її збереження. Якщо такі заходи не будуть впроваджені, то слід очікувати відбрунькування від основної моносистеми інших систем. Підсумовуючи вище наведене твердження, можна зробити висновок, що долаючи точку біфуркації, моносистема може переходити в новий стан. Вибір подальшого розвитку системи залежить як від шляхів біфуркаційного переходу, так і від мети подальшого розвитку моносистеми. Це означає, що система може повертатися до свого атратора (стійкого стану) або ділитися на дві чи більше моносистем. Даний процес можна відобразити на прикладі розвитку освітньої моносистеми локального рівня. Заклад середньої шкільної освіти розглядається нами як моносистема з провідною освітньою функцією. В літній період освітня функція може доповнитися відпочинково-оздоровчою за рахунок організації літнього пришкільного оздоровчого табору на базі даного закладу. Якщо цей табір згорне свою діяльність в наступні періоди, моносистема повернеться в попередній стан. Якщо оздоровчий табір розвине свою відпочинково-оздоровчу функцію і в зимовий період та діятиме круглорічно, то відбудеться поділ попередньої моносистеми на дві різні моносистеми. Якщо взаємозв'язки між моносистемами залишатимуться високими, то сукупність цих моносистем можна розглядати як складну полісистему. Таким чином, ми спостерігаємо, що самоорганізація в моносистемі сприяє зародженню нових структур і форм діяльності та характеризується як властивість безперервної зміни стану в територіальній моносистемі, в результаті просторово-часових взаємозв'язків її складових. В результаті біфуркаційних процесів різні види моносистем можна структурувати в найрізноманітніші сучасні форми продуктивної організації (промислові райони, кластери, технопарки, інноваційні промислові центри, тематичні туристичні моноутворення та інші).

Біхевіористський підхід широко використовувався в суспільно-географічних дослідженнях зарубіжними вченими (Р.Дж. Джонстон та ін.) в другій половині ХХ століття. В Україні цей підхід застосовували для дослідження регіональної депресивності (М.О. Барановський, О.В. Барановська) [1], прогнозування регіонального розвитку та визначення перцепційних портретів регіонів (К.В. Мезенцев) [6; 7], вивчення медико-соціальних аспектів використання трудового потенціалу (Л.Т. Шевчук) [17] систем розселення та їх трансформаційних процесів (Л.Б. Заставецька) [4], та ін. При дослідженні моносистем застосування біхевіористського підходу важливе саме для вивчення поведінки людей при отриманні ними генеруючої послуги. В умовах різноманітних викликів, однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільних реалій стало формування та підсилення територіальних ідентичностей на окремих територіях (локальної та регіональної) тобто головна функція моносистеми проявляється у її ідентифікації. Якщо можна довести, що споживачі освітніх систем ідуть за освітньою монопослугою, то це і є ідентифікація освітньої моносистеми. Важливим при цьому є сприйняття індивідуума себе як частини соціуму через призму власних поведінкових моделей і стимулів, а також відповіді середовища на них. З цим сприйняттям також пов'язана безпосередньо територіальна ідентичність особистості (відчуття приналежності до окремого територіального ареалу. Таким чином, визначення ідентичності моносистеми дозволить розглядати її територію як потенціал для подальшого розвитку почуття приналежності людей до цієї території та їх ідентифікації з нею. Це стане запорукою активізації участі громадян у розвитку моносистеми.

Крім традиційних підходів при дослідження моносистем важливо використовувати і інноваційні підходи. Серед них одним із найважливіших є інформаційний підхід. Як зазначає К.А. Немець, інформаційний підхід дозволяє досліджувати об'єкти, підсистеми, процеси і явища з позицій інформаційного обміну, виявити нові якості, які є важливими для розуміння їх сутності і можливих напрямів розвитку на основі знань загальних властивостей і закономірностей інформаційних процесів [8]. Тобто, він має величезне значення для достовірності отримуваних результатів функціонування та розвитку моносистеми будь якого-типу, адже ефект розробки найбільш прогресивних методів, стратегій, концепцій, планів, моделей може бути паралізований, якщо якість початкової інформації, механізми її отримання і просування в системі монорозвитку виявляться недостовірними. Інформаційне забезпечення функціонування територіальних систем монорозвитку являє собою сукупність текстової, числової, графічної та інших видів інформації стосовно стану та динаміки розвитку основних соціально-економічних процесів [9, с.25]. Повне інформаційне забезпечення є умовою отримання адекватного відображення реальної ситуації в моносистемі.

Наступним підходом є *партисипативний підхід*, який застосовується в стратегічному плануванні територіального розвитку моносистеми та передбачає активне залучення до розробки стратегій, концепцій її функціонування представництва місцевого самоврядування (представників бізнес-структур, найважливіших установ, громадських організацій, місцевих лідерів, наукової спільноти, бізнес-еліти, тощо) [11]. Як приклад використання партисипативного підходу в освітній моносистемі локального рівня є наявність та функціонування громадських органів управління на різних рівнях національної системи освіти, зокрема: батьківський комітет – заклад загальної середньої освіти; наглядова рада – заклад вищої освіти; громадська рада при Міністерстві освіти та науки України як консультативно-дорадчий орган.

Загальні висновки. Формування і розвиток територіальних систем монорозвитку відбувається в умовах постійної зміни векторів господарювання, тому велика увага приділяється аспектам їх територіального розвитку та трансформаційним процесам. Відповідно виникає необхідність удосконалення традиційних підходів та пошуку і обґрунтування нових підходів територіальної організації суспільства. В даному дослідженні нами розкрито традиційні та інноваційні підходи до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі. При обґрунтуванні застосування підходів нами використано напрацювання вчених географів, що бралися ними до уваги при дослідженні складних систем. При цьому нами встановлено, що не всі окреслені підходи складних систем можна використовувати для вивчення моносистем у такому вигляді у якому вони використовувалися раніше. Це пов'язано з тим, що при вивченні систем в ретроспективі застосування підходів було орієнтоване на аналіз структури досліджуваних об'єктів та на різноманітні процесів, які відбувалися між елементами досліджуваних систем.

При дослідженні моносистем, дослідника повинно цікавити їх розвиток до біфуркаційних моментів і умови подальшого збереження моносистемності. Це означає, що традиційні підходи, такі як історико-географічний (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий) доцільно модифікувати, з метою адаптації для виконання цих завдань. Важливо використовувати й інноваційні підходи (інформаційний, біхевіористичний, партисипативний). Тільки при поєднанні найрізноманітніших підходів можна отримати синергетичний ефект та сформувати синергетичний підхід, який дозволить передбачити додаткові вигоди при дослідженні моносистем і процесів їх функціонування.

Список використаних джерел:

1. Барановський, М. О. Біхевіористичний підхід у дослідженні регіональної депресивності / М. О. Барановський, О. В. Барановська // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирский, 2009. – 488 с.
2. Баранский Н. Н. Избранные труды. Становление советской экономической географии / Н. Н. Баранский. – М.: Мысль, 1980. – 287 с.
3. Голиков А. П. Введение в экономическую и социальную географию: учебное пособие / А. П. Голиков. – Харьков: ХГУ, 1992. – 81 с.
4. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: монографія / Л. Б. Заставецька. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.
5. Мала гірнича енциклопедія. Т.1. – Донецьк: Донбас, 2004. – 640 с.
6. Мезенцев К. В. Методика біхевіористичного прогнозування регіонального розвитку / К. В. Мезенцев // Економічна та соціальна географія. – 2004. – Вип. 54. – С. 17-24.
7. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: монографія / К. В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр – Київський університет, 2005. – 253 с.
8. Немец К. А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография / К. А. Немец. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2005. – 428 с.

9. Немець К. Концепція соціально-географічної системи як методологічний конструкт суспільної географії / К. Немець, Л. Немець // Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – Випуск 18 (1). – С. 24-32.
10. Паламарчук О. М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование) / О.М. Паламарчук. – К.: Знання, 1992. – 272 с.
11. Партисипативне стратегічне планування в органах місцевого самоврядування. Посібник для об'єднаних територіальних громад – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://storage decentralization.gov.ua/uploads/library/file/23/STRATEGIC_PLANNING_MANUAL_standard_version_9MB.pdf
12. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун – К.: Вища шк., 1996. – С.168.
13. Постанова КМУ від 19.06.2019 р. № 532 «Про затвердження Положення про освітній округ і опорний заклад освіти». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/oporni%20shkoli/2020/08/18/osh.docx>
14. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навчальний посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
15. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 166.
16. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
17. Шевчук Л. Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз: монографія / Л. Т. Шевчук; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. – Л., 2003. – 486 с.
18. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навчальний посібник. / Л.Т. Шевчук – К.: Знання, 207. – 350 с.
19. Яворська В.В. До питання про історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях (короткий огляд літератури) / В.В. Яворська. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/09/037_195_202_Yavorska.pdf
20. Hirshman A. O. Vers une économie politique élargie / A.O. Hirshman. – Paris: Editions de minuit, 1986.

References:

1. Baranovs'kyu, M. O. Bikhеviorystychnyy pidkhd u doslidzhenni rehional'noyi depresyvnosti / M. O. Baranovs'kyu, O. V. Baranovs'ka // Rehional'ni problemy Ukrainy: Neohrafichnyy analiz ta poshuk shlyakhiv vyrishennya: zb. nauk. prats'. – Kherson: PP Vyshemyrskyu, 2009. – 488 s.
2. Baransky N. N. Yzbrannyye trudy. Stanovlenye sovetskoy ekonomicheskoy heohrafyy / N. N. Baransky. – M.: Mysl', 1980. – 287 s.
3. Holykov A. P. Vvedenye v ekonomicheskuyu y sotsyal'nyu heohrafyyu: uchebnoe posobye / A. P. Holykov. – Khar'kov: KhHU, 1992. – 81 s.
4. Zastavets'ka L. B. Systemy rozselennya i heoprstorovi problemy vdoskonalennya administratyvno-terytorial'noho ustroyu Ukrainy: monohrafiya / L. B. Zastavets'ka. – Ternopil': TNPU im. V. Hnatyuka, 2013. – 332 s.
5. Mala hirnycha entsyklopediya. T.1. – Donetsk: Donbas, 2004. – 640 s.
6. Mezentsev K. V. Metodyka bikheviorystychnoho prohnozuvannya rehional'noho rozvytku / K. V. Mezentsev // Ekonomichna ta sotsial'na heohrafiya. – 2004. – Vyp. 54. – S. 17-24.
7. Mezentsev K. V. Suspil'no-heohrafichne prohnozuvannya rehional'noho rozvytku: monohrafiya / K. V. Mezentsev. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr – Kyiv's'kyu universytet, 2005. – 253 s
8. Nemets K. A. Ynformatsyonnoe vzaymodeystvie pryrodnykh y sotsyal'nykh system: Monohrafiya / K. A. Nemets. – Kh.: Vostochno-rehional'nyy tsentr humanitarno-obrazovatel'nykh ynytsyatyv, 2005. – 428 s.
9. Nyemets' K. Kontseptsiya sotsial'no-heohrafichnoyi systemy yak metodolohichnyy konstrukt suspil'noyi heohrafiyi / K. Nyemets', L. Nyemets' // Chasopys sotsial'no-ekonomichnoyi heohrafiyi. – 2015. – Vypusk 18 (1). – S. 24-32.
10. Palamarchuk O. M. Obshchestvenno-terytorial'nyye systemy (lohyko-matematycheskoe modelyrovante) / O.M. Palamarchuk. – K.: Znannya, 1992. – 272 s.
11. Partysypatyvne stratehichne planuvannya v orhanakh mistsevoho samovryaduvannya. Posibnyk dlya ob'yednanykh terytorial'nykh hromad – [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: https://storage decentralization.gov.ua/uploads/library/file/23/STRATEGIC_PLANNING_MANUAL_standard_version_9MB.pdf
12. Pistun M. D. Osnovy teorii suspil'noyi heohrafiyi / M. D. Pistun – K.: Vyshcha shk., 1996. – S.168.
13. Postanova KМУ vid 19.06.2019 r. # 532 «Pro zatverdzhennya Polozhennya pro osvittniy okruh i oporny zaklad osvity». – [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/oporni%20shkoli/2020/08/18/osh.docx>
14. Topchiyev O. H. Osnovy suspil'noyi heohrafiyi: navchal'nyy posibnyk / O. H. Topchiyev. – Odesa: Astroprynt, 2001. – 560 s.
15. Topchiyev O.H. Suspil'no-heohrafichni doslidzhennya: metodolohiya, metody, metodyky / O. H. Topchiyev – Odesa: Astroprynt, 2005. – S. 166.
16. Shabliy O. I. Osnovy zahal'noyi suspil'noyi heohrafiyi : pidruchnyk / O. I. Shabliy – L'viv: Vydavnychyy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2003. – 444 s.
17. Shevchuk L. T. Medyko-sotsial'ni aspekty vykorystannya trudovoho potentsialu: rehional'nyy analiz i prohnoz: monohrafiya / L. T. Shevchuk; NAN Ukrainy. In-t rehion. doslidzh. – L., 2003. – 486 s.
18. Shevchuk L.T. Sotsial'na heohrafiya: navchal'nyy posibnyk. / L.T. Shevchuk – K.: Znannya, 207. – 350 s.
19. Yavors'ka V.V. Do pytannya pro istoryko-heohrafichnyy pidkhd v sotsial'no-heohrafichnykh doslidzhennyakh (korotkyy ohlyad literatury) / V.V. Yavors'ka. [Elektronnyy resurs] – Rezhym dostupu: https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/09/037_195_202_Yavorska.pdf
20. Hirshman A. O. Vers une économie politique élargie / A.O. Hirshman. – Paris: Editions de minuit, 1986.

Надійшла до редколегії 15.09.2020